

TAALEN TAAALWETENSCHAP

3^E EDITIE

ONDER REDACTIE VAN

JAN DON | CAITLIN MEYER | JUDITH RISPENS

with website

WILEY Blackwell

Taal en Taalwetenschap

Taal en Taalwetenschap

Derde Editie

Redactie

Jan Don

Caitlin Meyer

Judith Rispens

WILEY Blackwell

This third edition first published 2023
© 2023 John Wiley & Sons Ltd

Edition History: Blackwell Publishers Ltd. (1e, 2002); John Wiley & Sons, Inc (2e, 2013)

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, except as permitted by law. Advice on how to obtain permission to reuse material from this title is available at <http://www.wiley.com/go/permissions>.

The right of Jan Don, Caitlin Meyer and Judith Rispens to be identified as the authors of the editorial material in this work has been asserted in accordance with law.

Registered Offices

John Wiley & Sons, Inc., 111 River Street, Hoboken, NJ 07030, USA
John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex, PO19 8SQ, UK

For details of our global editorial offices, customer services, and more information about Wiley products visit us at www.wiley.com.

Wiley also publishes its books in a variety of electronic formats and by print-on-demand. Some content that appears in standard print versions of this book may not be available in other formats.

Limit of Liability/Disclaimer of Warranty

While the publisher and authors have used their best efforts in preparing this work, they make no representations or warranties with respect to the accuracy or completeness of the contents of this work and specifically disclaim all warranties, including without limitation any implied warranties of merchantability or fitness for a particular purpose. No warranty may be created or extended by sales representatives, written sales materials or promotional statements for this work. The fact that an organization, website, or product is referred to in this work as a citation and/or potential source of further information does not mean that the publisher and authors endorse the information or services the organization, website, or product may provide or recommendations it may make. This work is sold with the understanding that the publisher is not engaged in rendering professional services. The advice and strategies contained herein may not be suitable for your situation. You should consult with a specialist where appropriate. Further, readers should be aware that websites listed in this work may have changed or disappeared between when this work was written and when it is read. Neither the publisher nor authors shall be liable for any loss of profit or any other commercial damages, including but not limited to special, incidental, consequential, or other damages.

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

Names: Don, Jan, 1963–editor. | Meyer, Caitlin, 1988–editor. | Rispens, J., editor.

Title: Taal en taalwetenschap / redactie, Jan Don, Caitlin Meyer, Judith Rispens, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, Nederland.

Description: Derde editie. | Hoboken, NJ : Wiley-Blackwell, 2023. | Includes bibliographical references and index.

Identifiers: LCCN 2021060156 (print) | LCCN 2021060157 (ebook) | ISBN 9781119753889 (paperback) | ISBN 9781119753964 (adobe pdf) | ISBN 9781119753957 (epub)

Subjects: LCSH: Linguistics. | Linguistics—Problems, exercises, etc.

Classification: LCC P121 .T23 2023 (print) | LCC P121 (ebook) | DDC 410–dc23/eng/20211217

LC record available at <https://lccn.loc.gov/2021060156>

LC ebook record available at <https://lccn.loc.gov/2021060157>

Cover Design: Wiley

Cover Images: © Fanatic Studio/Getty Images, © Carmen Martinez Torron/Getty Images

Set in 10/12pt MinionPro by Straive, Chennai, India

Inhoud

Lijst figuren en tabellen	xi
Voorwoord	xv
Illustratiebronnen	xvii
1 Van taal naar taalwetenschap	1
1.1 Inleiding	1
1.2 Natuurlijke talen	2
1.3 Andere talen	6
1.4 Verschillen	10
1.5 Taalwetenschap	12
1.6 Verschillende grammatica's	13
1.7 De inhoud van dit boek en de deelterreinen van de taalwetenschap	15
Samenvatting	17
Opdrachten	18
Zelftoets	19
Verantwoording en verder lezen	19
2 De taalgebruiker	20
2.1 Inleiding	20
2.2 Kennen en kunnen: het cognitief systeem	21
2.3 Taal en hersenen	24
2.4 Taalbegrip	26
2.4.1 <i>Het herkennen van klanken</i>	27
2.4.2 <i>Het herkennen van woorden</i>	28
2.4.3 <i>Zinsbegrip</i>	30
2.4.4 <i>Interpretatie van uitingen</i>	32
2.4.5 <i>Van spraakherkenning tot interpretatie</i>	32
2.5 Taalproductie	33
2.5.1 <i>Wat wil je zeggen?</i>	33
2.5.2 <i>Vormgeving: de grammaticale codering</i>	34
2.5.3 <i>Formuleren: fonologische codering</i>	35
2.5.4 <i>Articuleren</i>	37
2.5.5 <i>Spreken: van intentie tot articulatie</i>	37

Samenvatting	38
Opdrachten	39
Zelftoets	40
Verantwoording en verder lezen	40
3 Taalverwerving	42
3.1 Inleiding	42
3.2 Hoe leren kinderen taal?	43
3.3 In welke volgorde verloopt de eerstetaalverwerving?	46
3.4 Welke factoren beïnvloeden de verwerving van een tweede taal?	49
3.5 In welke volgorde verloopt de verwerving van een tweede taal?	52
3.6 Tweektalige ontwikkeling	56
Samenvatting	58
Opdrachten	59
Zelftoets	60
Verantwoording en verder lezen	60
4 Discourse	61
4.1 Inleiding	61
4.2 Samenhang via taalvormen	62
4.3 Interpretatie en gevolgtrekking	65
4.4 Samenwerking	66
4.5 Informatiestructuur	69
4.6 Gesprekken	72
Samenvatting	76
Opdrachten	77
Zelftoets	78
Verantwoording en verder lezen	78
5 Taalhandelingen	80
5.1 Inleiding	80
5.2 De uiting als handeling	81
5.3 Geslaagdheidsvoorwaarden	85
5.4 Pragmatische gepastheid	86
Samenvatting	90
Opdrachten	90
Zelftoets	91
Verantwoording en verder lezen	91
6 Zinsdelen en woordsoorten	92
6.1 Inleiding	92
6.2 Zinsdelen	93
6.3 Zinnen, woordgroepen en bijzinnen	94
6.4 Woordsoorten en soorten woordgroepen	95
6.5 Woordgroepstructuur	98
6.6 Inhoudswoorden en functiewoorden	101
Samenvatting	102
Opdrachten	103
Zelftoets	104
Verantwoording en verder lezen	104
7 Enkelvoudige zinnen	105
7.1 Inleiding	105

7.2	Functies van woordgroepen binnen de zin	106
7.3	Valentie	108
7.4	Semantische rollen	111
7.5	Grammaticale rollen	111
7.6	Het markeren van semantische en grammaticale rollen	113
7.7	Valentiereductie	114
7.8	Reflexieve constructies	115
7.9	Pronominalisatie	116
	Samenvatting	117
	Opdrachten	117
	Zelftoets	118
	Verantwoording en verder lezen	118
8	Complexe zinnen	120
8.1	Inleiding	120
8.2	De functie van bijzinnen	120
8.3	De vorm van bijzinnen	122
8.4	Interactie tussen hoofd- en bijzin	125
	8.4.1 <i>Equi-deletie</i>	125
	8.4.2 <i>Raising</i>	126
	8.4.3 <i>Consecutio temporum</i>	127
8.5	Gecoördineerde zinnen	128
8.6	De vorm van gecoördineerde zinnen	129
	Samenvatting	130
	Opdrachten	130
	Zelftoets	131
	Verantwoording en verder lezen	131
9	Woordvolgorde	132
9.1	Inleiding	132
9.2	Volgorde en niveaus van analyse	133
9.3	Woordvolgorde op zinsniveau	134
9.4	Zinstype	136
9.5	Complexiteit	137
9.6	De informatiestatus van zinsdelen	138
9.7	Woordvolgorde op zinsdeelniveau	139
9.8	Samenhang	140
9.9	Discontinue zinsdelen	143
	Samenvatting	143
	Opdrachten	143
	Zelftoets	144
	Verantwoording en verder lezen	144
10	Zinsbetekenis	145
10.1	Inleiding	145
10.2	Compositionaliteit	146
10.3	Nominale woordgroepen: referentie	147
10.4	Nominale woordgroepen: deixis en anafora	152
10.5	Verbale woordgroepen: tijd en aspect	154
10.6	Verbale woordgroepen: situatietypen	157
	Samenvatting	160
	Opdrachten	160

	Zelftoets	161
	Verantwoording en verder lezen	162
11	Woordenschat	163
	11.1 Inleiding	163
	11.2 Wat is een woord?	164
	11.3 De relatie tussen woordvorm en betekenis	165
	11.4 Inhouds- en functiewoorden	166
	11.5 Het lexicon	169
	11.6 Soorten lexicale informatie	170
	11.7 Woordenboeken	172
	11.8 Betekenis en betekenisrelaties	174
	11.9 Betekenisbeschrijving	175
	11.10 Woorden over de grenzen van talen	176
	Samenvatting	178
	11.11 Opdrachten	179
	Zelftoets	180
	Verantwoording en verder lezen	180
12	Woordvorming	181
	12.1 Inleiding	181
	12.2 De interne structuur van woorden	182
	12.3 Soorten woordvorming	183
	12.4 Derivatie	184
	12.5 Flexie	187
	12.6 De vormen van de morfologie	188
	12.7 De structuur van woorden en hun betekenis	191
	12.8 Verschillen tussen flexie en derivatie	192
	12.9 Verschillen tussen talen	193
	Samenvatting	195
	Opdrachten	196
	Zelftoets	197
	Verantwoording en verder lezen	197
13	Samenstellingen en uitdrukkingen	199
	13.1 Inleiding	199
	13.2 Structuur en betekenis van samenstellingen	200
	13.3 Soorten samenstellingen	203
	13.4 Incorporatie	204
	13.5 Idiomatische uitdrukkingen	205
	13.6 De betekenis van idiomatische uitdrukkingen	206
	Samenvatting	210
	Opdrachten	210
	Zelftoets	211
	Verantwoording en verder lezen	211
14	Spreken en verstaan – spraakklanken	212
	14.1 Inleiding	212
	14.2 Spreken	213
	14.3 Spraakgeluid	214
	14.4 Horen en verstaan	216

14.4.1	<i>Akoestische en auditieve fonetiek</i>	217
14.4.2	<i>Auditieve en visuele perceptie: luisteren met je oren én je ogen</i>	218
14.5	Spraakklanken	218
14.5.1	<i>Inleiding</i>	218
14.5.2	<i>Pulmonische medeklinkers</i>	220
14.5.3	<i>Niet-pulmonische medeklinkers</i>	221
14.5.4	<i>Klinkers</i>	222
14.5.5	<i>Diftongen</i>	223
14.5.6	<i>Overige kenmerken</i>	223
	Samenvatting	224
	Opdrachten	224
	Zelftoets	225
	Verantwoording en verder lezen	225
15	Klanksystematiek en fonologische processen	226
15.1	<i>Inleiding</i>	226
15.2	<i>Distinctiviteit</i>	227
15.2.1	<i>Fonemen</i>	227
15.2.2	<i>Allofonen</i>	228
15.3	<i>Klanksystemen</i>	229
15.3.1	<i>Toontalen</i>	230
15.4	<i>Distinctieve kenmerken</i>	232
15.5	<i>Morfofonologische processen</i>	235
15.6	<i>Grafemen en fonemen</i>	237
	Samenvatting	238
	Opdrachten	239
	Zelftoets	240
	Verantwoording en verder lezen	240
16	Lettergrepen, klemtoon en intonatie	241
16.1	<i>Inleiding</i>	241
16.2	<i>De lettergreep: fonotaxis en Optimaliteitstheorie</i>	242
16.2.1	<i>De interne structuur van lettergrepen, en fonotactische beperkingen</i>	242
16.2.2	<i>Fonotactische beperkingen in de Optimaliteitstheorie</i>	245
16.3	<i>Het woord: klemtoon</i>	247
16.4	<i>De zin: intonatie</i>	248
16.5	<i>Metrum en gewicht</i>	250
16.6	<i>Fonetiek en fonologie in gebarentalen</i>	251
	Samenvatting	252
	Opdrachten	253
	Zelftoets	254
	Verantwoording en verder lezen	254
17	Verschillen en overeenkomsten tussen talen	255
17.1	<i>Inleiding</i>	255
17.2	<i>Overeenkomsten tussen talen</i>	256
17.3	<i>Genetische verwantschap</i>	259
17.4	<i>Taal en cultuur</i>	264
17.5	<i>Taal en denken: de Sapir-Whorfhypothese</i>	269
	Samenvatting	271
	Opdrachten	271

	Zelftoets	273
	Verantwoording en verder lezen	273
18	Taalvariatie	274
	18.1 Inleiding	274
	18.2 Wat is een taal?	275
	18.3 Wat is een dialect?	276
	18.4 De bestudering van taalvariatie	278
	18.5 Taalvariatie en sociale factoren	280
	18.5.1 <i>Plaats of regio</i>	281
	18.5.2 <i>Sociale klasse</i>	283
	18.5.3 <i>Etnische groep</i>	284
	18.5.4 <i>Leeftijd</i>	285
	18.5.5 <i>Sekse</i>	286
	18.6 Andere factoren: de situatie en de linguïstische context	287
	18.7 Taalvariatie en sociale betekenis	288
	Samenvatting	290
	Opdrachten	291
	Zelftoets	291
	Verantwoording en verder lezen	292
19	Taalverandering	293
	19.1 Inleiding	293
	19.2 Historische taalwetenschap	294
	19.3 Het veranderingsproces	298
	19.4 Sociale groepen in taalverandering	302
	19.5 De inbedding van veranderingen in het taalsysteem	304
	19.6 De waardering voor taalverandering	305
	Samenvatting	306
	Opdrachten	306
	Zelftoets	307
	Verantwoording en verder lezen	307
20	Meertaligheid	308
	20.1 Inleiding	308
	20.2 De meertalige taalgemeenschap	309
	20.3 Taalpolitiek	311
	20.4 Meertalig onderwijs	312
	20.5 De meertalige taalgebruiker	313
	20.6 Meertalig taalgebruik en interferentie	315
	20.7 Het ontstaan van nieuwe talen	319
	Samenvatting	321
	Opdrachten	322
	Zelftoets	322
	Verantwoording en verder lezen	322
	Bibliografie	323
	Index	333

Figuren en tabellen

Figuren

1.1	De wiegeldans van bijen volgens Von Frisch (1923)	6
2.1	Drie soorten kennis in het cognitief systeem die een rol spelen in het spreken en begrijpen van taal	22
2.2	Het mentale lexicon als een netwerk van knopen	23
2.3	Hersengebieden in de linkerhersenhalft die betrokken zijn bij taal. Het gebied van Broca en het gebied van Wernicke worden gezien als klassieke taalgebieden, die belangrijk zijn bij taalgebruik. Zij maken echter onderdeel uit van een groter netwerk van, o.a., ook gebieden die verantwoordelijk zijn voor geheugen, aandacht, en cognitieve controle, waarin onderling informatie wordt uitgewisseld	24
2.4	fMRI-scans van de linker- en rechterhersenhalften van sprekers van het Nederlands die afwisselend naar zinnen luisterden, of zinnen lazen (Udden et al. 2021/ MIT Press/CC BY 4.0)	25
2.5	De vier deelprocessen bij het begrijpen van taal en hun verbinding met het cognitief systeem	33
2.6	De vier deelprocessen bij het spreken binnen het totale taalgebruikssysteem	38
2.7	Incrementeel verloop van het spraakproces	38
3.1	Moeder en kind	46
6.1	Typen zinsdelen	95
6.2	Schema enkele Nederlandse voornaamwoorden	97
6.3	Boomdiagram van de zin <i>de erg brutale man lachte overdreven</i>	98
6.4	Boomdiagram van de zin <i>De opvallend jonge politicus beweerde geheel overtuigd de grootst mogelijke onzin</i>	100
8.1	Structuur van nevenschikte zinnen	129
9.1	Distributie (benadering) van basisvolgordes	136
10.1	Schematische weergave van de verschillende typen referentie	149
10.2	Verskillende typen referentie in het Nederlands	150
10.3	Verskillende typen referentie in het Turks	151
10.4	Verskillende typen referentie voor het Samoans	152
10.5	Het pronominale systeem van het Tokelau	153
10.6	Plaatje uit een elicitatietaak (Montrul 2010)	154
10.7	Tempus in (35) (S = spreekmoment; E = tijdstip van gebeuren)	155

10.8	Absolute en relatieve tempus in (36) (S = spreekmoment; R = referentiepunt; E = tijdstip van gebeuren)	155
10.9	Absolute en relatieve tempus in (37) (S = spreekmoment; R = referentiepunt; E = tijdstip van gebeuren)	156
10.10	Vier situatietypen	159
11.1	Violão	174
12.1	Talen naar morfologisch type	195
14.1	Schematische dwarsdoorsnede van het menselijk hoofd met daarin aangegeven de belangrijkste spraakorganen. Het achterste deel van het zachte gehemelte kan de neusholte afsluiten (met een gestreepte lijn getekend)	213
14.2	Weergave van de geluidsdruk voor het zinnetje <i>Dit is zichtbaar gemaakte spraak</i>	214
14.3	Toonhoogte in Hertz (Hz), als functie van tijd in seconden, van het zinnetje <i>Dit is zichtbaar gemaakte spraak</i>	215
14.4	Schematische dwarsdoorsnede van het oor met daarin aangegeven de belangrijkste gehoororganen	216
14.5	Spectrogram van het zinnetje <i>Dit is zichtbaar gemaakte spraak</i>	217
14.6	Notenbalk met de noten A ₃ , A ₄ en A ₅ en hun frequenties in Hertz	217
14.7	De IPA-symbolen voor medeklinkers (pulmonisch en niet-pulmonisch) en klinkers	219
15.1	Het klanksysteem van het Nederlands	230
15.2	Het klanksysteem van het Rotokas	231
15.3	Het klanksysteem van het Malayalam	232
16.1	De verdeling van de positie van de vaste klemtoon in 282 verschillende talen	248
17.1	Voorkant van de grammatica van een dialect van het Arabisch geschreven door Lucas Cauallero in 1709 (Zwartjes 2007 / <i>John Benjamins Publishing Company</i>)	260
17.2	Relaties tussen een aantal Indo-Europese talen	262
17.3	Verwantschapstermen in het Hawaïaans	265
17.4	Schema van de mogelijke splitsingen in het kleurensysteem	270
18.1	De verspreiding van het gebruik van -s in de tegenwoordige tijd in het Engels van Engeland (Pietsch 2005)	282
18.2	De isoglossen van de Zuidelijke /ʌ/ tegenover de Noordelijke variant /ʊ/ (ononderbroken lijn). De cirkels geven het voorkomen van /ʌ/ weer en de kruisen /ʊ/ (Laver 1994)	283
19.1	De ontwikkeling van <i>do</i> als hulpwerkwoord in verschillende zinstypen tussen 1400 en 1700 (Aitchison 2001)	299
19.2	De frequentie van <i>help</i> met en zonder <i>to</i> + infinitief tussen 1600 en 1990 (Mark Davies)	301
19.3	Fonologische verandering in Franse woorden eindigend op /n/. De horizontale as geeft de tijd in eeuwen en de verticale as de verspreiding over het lexicon in termen van categorieën van woorden	304
20.1	Schematische weergave van drie typen meertalige gemeenschappen	309

Tabellen

8.1	Verschillende typen bijzinnen en hun functies	123
9.1	Woordvolgorde	142
11.1	Korte versie van de Swadesh lijst voor het Nederlands	178
16.1	Vaste klemtoonposities	248

18.1	Scores op de variabele ‘verbaal morfeem <i>-ing</i> ’ over vijf verschillende sociale groepen in Norwich (Engeland)	284
18.2	Scores op de variabele ‘verbaal morfeem <i>-ing</i> ’ voor mannen en vrouwen uit Norwich (Engeland)	286
19.1	Het gebruik van <i>hun</i> door verschillende leeftijdsgroepen	300
19.2	Uitspraak van de variabele /r/ in woorden als <i>car</i> en <i>horse</i> in zes sociale klassen in New York City. Er zijn vijf stijlen te onderscheiden, lopend van informele stijl tot en met zogenaamde minimale paren (woordparen als <i>guard</i> versus <i>god</i>), die in feite als de formeelste stijl geldt op het stijlcontinuüm. Hoe hoger de score op de (r)-index, des te vaker wordt de /r/ uitgesproken	303

Voorwoord

Deze inleiding in de taalwetenschap probeert een breed overzicht te geven van het vakgebied. Het boek is in eerste instantie bedoeld voor iedereen die een taal of taalwetenschap studeert, of een opleiding volgt waarin basiskennis van de taalwetenschap van belang is. We hopen echter dat dit boek ook interessant is voor een breder publiek dat kennis wil nemen van verschijnselen in taalgebruik, taalverandering en taalverwerving en hoe wetenschappers tegen die verschijnselen aankijken.

Taal en Taalwetenschap is een leerboek. We hebben getracht het studeren te vergemakkelijken door de belangrijkste termen in de tekst vet te drukken als ze voor het eerst voorkomen. Deze termen zijn ook vetgedrukt in de index en worden herhaald in de korte samenvattingen aan het eind van elk hoofdstuk. Na iedere samenvatting wordt elk hoofdstuk afgesloten met een aantal vragen en opdrachten die de belangrijkste onderwerpen uit het hoofdstuk nog eens op een andere manier illustreren. Bovendien bevat elk hoofdstuk een kleine zelftoets waarmee studenten hun begrip en kennis van de centrale begrippen die in het hoofdstuk zijn geïntroduceerd kunnen toetsen. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een verantwoording waarin bronnen worden vermeld en suggesties worden gedaan voor verder lezen.

Inmiddels heeft *Taal en Taalwetenschap* een lange geschiedenis en in de loop der jaren hebben verscheidene taalkundigen aan de Universiteit van Amsterdam eraan meegewerkt. De onderhavige editie van dit boek is een herziening van de uitgave uit 2013. De redacteurs van die uitgave, Baker, Don en Hengeveld, hebben hiervoor zowel gebruikgemaakt van de Engelstalige editie van het boek uit 2012 als van de oorspronkelijke teksten van de editie onder redactie van Appel e.a. uit 2002. De huidige tekst heeft op verschillende punten wijzigingen ondergaan ten opzichte van de editie uit 2013. Niet alleen zijn er correcties doorgevoerd, maar de tekst is ook op verschillende punten gemoderniseerd, en er worden nieuwe ontwikkelingen in het vakgebied aangeduid. Het huidige redactieteam heeft verschillende deskundigen gevraagd de hoofdstukken uit 2013 te herzien. Omdat de hand van de oorspronkelijke auteurs op veel plekken nog steeds goed zichtbaar is, hebben we hieronder een tabel opgenomen waarin we per hoofdstuk hebben aangegeven wie er in de verschillende edities aan heeft bijgedragen. Zo hopen we alle auteurs recht te doen.

<i>Hoofdstuk</i>	<i>Auteur 1992</i>	<i>Auteur 2002</i>	<i>Auteur 2021</i>
Van taal naar taalwetenschap	Simon Dik, Pieter Muysken	Anne Baker	Jan Don
De taalgebruiker	Rob Schoonen	Ron Prins, Rob Schoonen	Monique Flecken
Taalverwerving	Anne Baker, René Appel	Folkert Kuiken	Judith Rispens
Discourse	René Appel	Sies de Haan	Caitlin Meyer
Taalhandelingen	René Appel	Sies de Haan	Caitlin Meyer
Zinsdelen en woordsoorten	Simon Dik, Pieter Muysken	Kees Hengeveld	Jan Don
Enkelvoudige zinnen	Simon Dik, Pieter Muysken	Kees Hengeveld	Jan Don
Complexe zinnen	–	Kees Hengeveld	Jan Don
Woordvolgorde	–	Kees Hengeveld	Jan Don
Zinsbetekenis	Pieter Muysken	Sies de Haan	Jan Don
Woordenschat	Pieter Muysken	Casper de Groot	Jan Don
Woordvorming	Pieter Muysken	Casper de Groot	Jan Don
Samenstellingen en uitdrukkingen	–	Casper de Groot	Jan Don
Spreeken en verstaan – spraakklanken	Norval Smith	Louis Pols	Klaas Seinhorst
Klanksystematiek en fonologische processen	Norval Smith	Norval Smith	Klaas Seinhorst
Lettergrepen, klemtoon en intonatie	Norval Smith	Norval Smith	Klaas Seinhorst
Verschillen en overeenkomsten tussen talen	René Appel	Pieter Muysken	Suzanne Aalberse
Taalvariatie	René Appel	Pieter Muysken	Suzanne Aalberse
Taalverandering	René Appel	Pieter Muysken	Suzanne Aalberse
Meertaligheid	René Appel	Pieter Muysken	Josje Verhagen

We hebben bij het maken van deze editie bovendien geprofiteerd van commentaar dat we van verschillende kritische lezers mochten ontvangen. We danken iedereen op deze plaats hartelijk voor de moeite die zij hebben genomen ons op fouten of inconsistenties te wijzen. We zijn Menno Reijven erkentelijk voor enkele waardevolle bijdragen aan de hoofdstukken 4, 5 en 17, en Heleen de Vries voor het nauwkeurig proeflezen van de hele tekst. Ten slotte danken we Evi Dille voor het vele ondersteunende werk dat ze achter de schermen verricht heeft.

Amsterdam, november 2021

Jan Don, Caitlin Meyer en Judith Rispens

Illustratiebronnen

Illustraties zijn van de auteurs zelf of komen uit het publieke domein, tenzij anders vermeld:		
Figuur 1.1	Frisch, K. von (1923) <i>Über die 'Sprache' der Bienen</i> . Jena: Gustav Fischer Verlag.	6
Figuur 2.4	Udden, J., Hultén, A., Schoffelen, J.-M., Lam, N., Harbusch, K., van den Bosch, A., Kempen, G., Petersson, K. M., Hagoort, P. (2021). Supramodal Sentence Processing in the Human Brain: Fmri Evidence for the Influence of Syntactic Complexity in More Than 200 Participants. <i>Neurobiology of Language</i> 3(4): 575–598. https://doi.org/10.1162/nol_a_00076 .	25
Figuur 17.1	Otto Zwartjes.	260
Figuur 18.1	Pietsch, L. (2005) Some do and some doesn't: Verbal concord variation in the north of the British Isles. In: Kortmann, B., Hermann, T., Pietsch, L. and Wagner, S. (eds), <i>A Comparative Grammar of British English Dialects: Agreement, Gender, Relative Clauses</i> [Topics in English Linguistics 50/1]. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 125–209.	282
Figuur 18.2	Laver, J. (1994) <i>Principles of Phonetics</i> , Cambridge: Cambridge University Press.	283
Figuur 19.1	Aitchison, J. (2001) <i>Language Change: Progress or Decay</i> , 3e editie, Cambridge: Cambridge University Press.	299
Figuur 19.2	Mark Davies mark_davies@byu.edu	301
Figuur 19.3	Aitchison, J. (2001) <i>Language Change: Progress or Decay</i> , 3e editie, Cambridge: Cambridge University Press.	304

Van taal naar taalwetenschap

1.1 Inleiding

Iedereen beheerst een taal en veel mensen beheersen er meer dan één. Maar wat weten wij eigenlijk over de taal die we iedere dag gebruiken? Wat valt er bijvoorbeeld te zeggen over de volgende vijf zinnen?

- (1) Onmogelijke dit een was opdracht.
- (2) Ik heb honger.
- (3) Hij moest weten waarom wegging.
- (4) Marilyn Monroe wil president van Nederland worden.
- (5) De glint was biert.

Iedere moedertaalspreker van het Nederlands zal de zinnen (1), (3) en (5) niet goed vinden, maar (2) en (4) wel. In ieder geval wat betreft de vorm. De volgorde in zin (1) is niet correct, in zin (3) ontbreekt een woord en zin (5) bevat twee woorden die niet in het Nederlands voorkomen. Op grond waarvan doen we dit soort uitspraken? Is onze kennis over taal een verzameling van alle woorden en zinnen die wij ooit hebben gehoord? Kunnen we bijvoorbeeld zeggen dat zin (1) niet goed is omdat we die contrasteren met de zin *Dit was een onmogelijke opdracht*? Is het zo dat we die laatste zin ooit hebben gehoord en onthouden als ‘correcte zin van het Nederlands’? Dat dit erg onwaarschijnlijk is, kunnen we laten zien aan de hand van voorbeeld (4). Zin (4) is goed Nederlands, ondanks het feit dat hij niet waar is. Wij weten dat die zin goed Nederlands is, wat betreft de vorm, zonder dat we hem ooit hebben gehoord. We zijn als taalgebruikers kennelijk in staat om te beoordelen of een zin wel of niet goed is op grond van onze taalkennis, niet uitsluitend op basis van ons geheugen. Deze taalkennis is niet bewust en vrij abstract, veelal in de vorm van algemene regels, waardoor mensen meestal moeite hebben om uit te leggen waarom een zin fout is.

Wat verstaan we hier precies onder ‘abstracte kennis’? Als iemand ons een onbekend voorwerp laat zien en dit een *glint* noemt, hoe noemen we dan twee van die voorwerpen? Twee *glinten*. Sprekers van het Nederlands hoeven hier niet over na te denken; de vorm *glints* zou vreemd klinken hoewel veel Nederlandse woorden een meervoud op *-s* hebben. De regels om het meervoud van een zelfstandig naamwoord te maken hebben wij al heel vroeg als kind geleerd, maar de meeste mensen

kunnen niet uitleggen waarom de ene vorm beter is dan de andere. Waarom is het meervoud van *glint* niet *glints*, maar van *glintel* wel *glintels*? Taalgebruikers hebben de kennis om taal te begrijpen en te produceren maar kunnen niet uitleggen hoe het systeem werkt. Die kennis is abstract en onbewust.

In dit inleidende hoofdstuk gaan we in op het verschijnsel taal en de manier waarop dat in de taalwetenschap wordt bestudeerd. In §1.2 komen een aantal belangrijke kenmerken van taal aan de orde. Daarbij hebben we het over natuurlijke talen, dat wil zeggen, door mensen gesproken talen die zich op natuurlijke wijze hebben ontwikkeld, misschien uit een soort primitief communicatiesysteem van onze voorouders. Maar er zijn ook andere ‘talen’, bijvoorbeeld de taal waarin computerprogramma’s zijn geschreven. Die andere talen komen aan de orde in §1.3, waar ook het verschil met natuurlijke, menselijke talen zal worden besproken. In §1.4 hebben we het over variatie in die menselijke talen. Daar gaat het onder meer over gebarentalen naast gesproken talen. De manier waarop talen in de taalwetenschap worden bestudeerd komt aan bod in §1.5. Een belangrijke doelstelling van de taalwetenschap is om de onbewuste, abstracte kennis die mensen van hun taal hebben te expliciteren, met name in een grammatica van die taal. §1.6 gaat over verschillende typen grammatica’s die zijn te onderscheiden, zoals een grammatica die de geschiedenis van een taal beschrijft tegenover een grammatica die de huidige stand van zaken wil weergeven. Ten slotte bevat §1.7 een overzicht van de deelterreinen van de taalwetenschap. Die paragraaf dient tevens als inleiding op de volgende hoofdstukken in dit boek.

1.2 Natuurlijke talen

Mensen kunnen met een natuurlijke taal over alles communiceren wat binnen hun ervaringswereld ligt, van praatjes over het weer tot een wetenschappelijke verhandeling over het broeikaseffect. Al naar gelang het onderwerp maakt men gebruik van een verschillend jargon: een gesprek over voetballen bevat heel andere woorden dan een parlementaire discussie over de ziektekostenverzekering. Die verschillende jargons of vaktalen zijn echter wel onderdeel van de natuurlijke taal als geheel en maken ook voor een belangrijk deel gebruik van dezelfde grammatica.

Zoals in de inleiding al aan de orde kwam, hebben talen een bepaalde structuur. Er zijn regels op te stellen waaraan de zinnen in een taal moeten voldoen; die regels vormen samen de grammatica van een taal. Zo is zin (6):

(6) Ik reis morgen naar Apeldoorn.

een correcte zin, maar zin (7) niet.

(7) Ik morgen reis naar Apeldoorn niet.

Dat wil echter niet zeggen dat er maar één manier is om te zeggen dat je morgen naar Apeldoorn reist. Je kan ook (8) of (9) gebruiken:

(8) Morgen reis ik naar Apeldoorn.

(9) Naar Apeldoorn reis ik morgen.

Er zijn wel min of meer subtiele betekenisverschillen tussen (8), (9) en (6), maar daar gaan we op deze plaats even aan voorbij. Iedereen die Nederlands als moedertaal heeft, kan deze elementen in

deze drie verschillende volgorde zetten. Een vierde volgorde maakt van de zin een zogenaamde ja/nee-vraag:

(10) Reis ik morgen naar Apeldoorn?

Talen verschillen van elkaar wat betreft hun zinsbouwregels. Soms zijn die verschillen betrekkelijk klein. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk als we het Nederlands en het Duits met elkaar vergelijken, zoals in respectievelijk (11) en (12).

(11) De uitgever heeft het boek laten vertalen.

Duits

(12) Der Verlag hat das Buch übersetzen lassen.

De volgorde van de twee werkwoorden aan het eind van de zin is in het Duits omgekeerd aan die in het Nederlands. Dat het Spaans al iets meer verschilt van het Nederlands wordt geïllustreerd door zin (13).

Spaans

(13) La editorial hizo traducir el libro.
'De uitgever liet vertalen het boek.'

Er zijn talen die veel meer verschillen van het Nederlands, zoals je kan zien aan de volgende voorbeelden uit het Japans en Iers.

Japans

(14) Taro wa Hanako ni tegami o kai-ta.
Taro *topic* Hanako aan brief *object* schrijven-verleden tijd
'Taro schreef een brief aan Hanako.'

Iers

(15) Tà carr nua seo liom.
is auto nieuw die met+mij
'Ik heb die nieuwe auto.'

In dit boek zullen we veel voorbeelden uit andere talen presenteren. De eerste regel van zo'n voorbeeld bevat het zinnetje in de betreffende taal weergegeven in Latijns schrift. De tweede regel geeft een bijna letterlijke vertaling, waarbij elk element uit de vreemde taal in het Nederlands is vertaald. Als er geen equivalent is in het Nederlands, geven we de aanduiding van de categorie waartoe het element uit die andere taal behoort. *Topic* in (14) is zo'n categorie en betekent dat Taro degene is over wie wordt gesproken. Verder duidt *o* aan dat *tegami* het object of lijdend voorwerp is, en *-ta* maakt van het werkwoord *kai* een verledentijdsvorm. Voor de duidelijkheid zijn elementen zoals *topic* en *object* cursief gedrukt. De derde regel van het voorbeeld uit een vreemde taal geeft de vertaling in een gewone Nederlandse zin. In (15) zijn de elementen met de betekenis 'met' en 'mij' gefuseerd in een enkele vorm, aangeduid door middel van een '+'. Andere symbolen (of diacritica) moeten worden gebruikt om de correcte spelling van een woord zoals *tà* in het Iers te reproduceren. Sommige talen gebruiken vallende en stijgende intonatie om verschil te maken in woordbetekenis. In het Mandarijn Chinees

bijvoorbeeld heeft het woord *ma* minstens vier verschillende betekenissen afhankelijk van de toon; toon wordt weergegeven zoals hieronder:

Mandarijn

(16)	mā	(level)	‘moeder’
	má	(stijgend)	‘traag’
	mǎ	(vallend-stijgend)	‘paard’
	mà	(vallend)	‘schelden’

Als we nu wat preciezer kijken naar de voorbeelden (14) en (15) dan zien we dat er flinke verschillen zijn in de structuur van het Nederlands, het Japans en het Iers. Zo heeft het Japans geen voorzetsels, maar ‘achterzetsels’; *ni* verschijnt dus achter *Hanako*. Verder wordt het werkwoord, *kai*, aan het eind gezet. De invoeging van *wa* om het *topic* aan te geven is ook een typerend kenmerk van het Japans. Het Iers is weer anders. In (15) zien we dat het werkwoord op de eerste positie staat en dat het zelfstandig naamwoord ‘auto’ gevolgd wordt door het adjectief ‘nieuw’ en dat ‘bezitten’ in het Iers, anders dan in het Nederlands, wordt uitgedrukt door het object te plaatsen naast de bezitter.

Talen kunnen dus verschillen qua structuur. Desondanks houden taalkundigen zich al eeuwen bezig met het idee dat ze wel een gemeenschappelijke basis moeten hebben. Zo schreef de Engelse geleerde Roger Bacon in de dertiende eeuw het volgende:

De grammatica van alle talen is in wezen gelijk, al zijn er marginale verschillen.

Een andere, anonieme, auteur had een eeuw eerder al eens geschreven:

Iemand die de grammatica van één taal kent, kent tegelijkertijd, voor wat betreft de essentie, de grammatica’s van alle talen.

In hoofdstuk 17 over verschillen en overeenkomsten tussen talen komen we hierop terug.

We kijken hier naar een specifieke eigenschap van natuurlijke talen, namelijk het principe van **compositionaliteit**. Woorden hebben elk afzonderlijk een bepaalde betekenis en ieder woord is opgebouwd uit klanken die maken dat het woord onderscheiden kan worden van andere woorden. Zo verschillen de woorden *kan* en *pan* alleen in de eerste klank, maar hebben ieder een geheel eigen betekenis (zie verder hoofdstuk 14). Met compositionaliteit van betekenis bedoelen we dat de betekenis van een samenhangende eenheid van woorden wordt opgebouwd uit de betekenis van de samenstellende woorden. In (17) zien we hoe de elementen *rood* en *huis* worden gecombineerd tot de frase [rood huis].

(17) rood huis

De betekenis van die frase kunnen we afleiden uit de betekenis van *rood* en de betekenis van *huis*. Voor ons als taalgebruikers is dat buitengewoon vanzelfsprekend maar het is een wezenlijk bouwprincipe van natuurlijke talen dat mensen in staat stelt om met een eindig aantal woorden een oneindig aantal zinnen te maken waarvan de betekenis afleidbaar is.

De volgorde waarin de elementen met elkaar worden gecombineerd maakt ook uit voor de betekenis. Zo gaat het in zin (18) en (19) om precies dezelfde woorden, die in beide zinnen hun eigen betekenis houden. Toch hebben (18) en (19) een verschillende betekenis.

(18) De badmeester heeft het meisje gered.

(19) Het meisje heeft de badmeester gered.

Een andere belangrijke eigenschap wordt geïllustreerd in (20).

(20) de bakker [op de hoek [van de straat [met de grote lantaarns]]]

In dit voorbeeld zien we hoe de frase *met de grote lantaarns* deel uitmaakt van de frase *van de straat met de grote lantaarns*. Dit deel is op zijn beurt weer deel van het geheel *op de hoek van de straat met de grote lantaarns*. Dit fenomeen waarbij talige eenheden ingebed zijn in grotere gehelen die op hun beurt weer ingebed zijn in nog grotere gehelen et cetera staat bekend als **recursie**.

We treffen recursie ook aan als we zinnen inbedden in zinnen, zoals in voorbeeld (21):

(21) Sjoukje neemt aan [dat Peter weet [dat Ahmed denkt [dat hij een leugenaar is]]].

Zoals de haakjes laten zien is de zin *dat hij een leugenaar is* bevat in de zin *dat Ahmed denkt dat hij een leugenaar is* die weer deel uitmaakt van de zin *dat Peter weet dat Ahmed denkt dat hij een leugenaar is* die zelf weer bevat is in de zin *Sjoukje neemt aan dat Peter weet dat Ahmed denkt dat hij een leugenaar is*. Er is geen principiële bovengrens aan de mate van inbedding.

Een vraag van andere orde is of alleen mensen zich in een menselijke taal kunnen uitdrukken. Zouden dieren misschien ook zo'n menselijke taal met zijn specifieke eigenschappen kunnen leren? Het ligt natuurlijk voor de hand om eerst naar bepaalde vogels, met name papegaaien, te kijken: die kunnen immers menselijke spraak nabootsen. Ze hebben er zelf echter geen benul van wat ze 'zeggen'. Maar mensapen, hoe zit het daarmee? Die staan in de evolutie tenslotte het dichtst bij de mens en een groot deel van ons DNA is identiek aan dat van hen. Geen van de mensapen heeft echter een spraakapparaat ontwikkeld waarmee een grote variatie aan klanken geproduceerd zou kunnen worden. Experimenten om apen te leren spreken hebben duidelijk gefaald; de chimpansee Vicki kon na lang oefenen en met veel moeite slechts vier woorden articuleren *mama, papa, cup en up*.

Maar kunnen apen misschien taal in een andere vorm dan spraak leren? Er zijn veel experimenten met mensapen geweest om te proberen hun een taal te leren, bijvoorbeeld door middel van plastic fiches of via computersymbolen. Omdat mensapen hun handen kunnen gebruiken om gebaren te maken, zijn er ook experimenten uitgevoerd met een gebarentaal van doven: de Amerikaanse Gebarentaal. De resultaten van deze experimenten zijn nogal omstreven. Sommige onderzoekers beweren dat de apen voldoende leren om symbolen of gebaren te combineren, dat wil zeggen dat ze de syntaxis van de taal hebben geleerd. Amerikaanse onderzoekers voerden een dergelijk experiment uit met de chimpansee Nim Chimsky. Hieronder staan enkele van de meest voorkomende combinaties van gebaren die Nim maakte.

(22) SPELEN MIJ SPELEN MIJ NIM
 KIETELN MIJ KIETELN MIJ NIM
 ETEN NIM GRAPEFRUIT ETEN NIM

Wat zeggen deze gebarenreeksen nu over de eventuele grammatica van de 'gebarentaal' van Nim? De combinaties van drie gebaren zijn vaak een betrekkelijk overbodige uitbreiding van de combinatie van twee gebaren; *nim* en *mij* verwijzen naar dezelfde persoon of, in dit geval, dezelfde aap. De combinaties blijven zeer beperkt. Veel van de 'langere' uitingen bestaan uit herhalingen van gebaren. Een later experiment met de bonobo Kanzi liet zien dat deze aap veel gesproken woorden en zinnen kon begrijpen zonder de expliciete training die Nim had gekregen in eerder onderzoek. Zijn productie in een systeem met symbolen op een bord was echter tamelijk beperkt. De spontaneïteit en creativiteit die zo karakteristiek zijn voor het menselijk taalgebruik is bij apen kennelijk afwezig. Er wordt beweerd dat ze ook de betekenis van enkele van de door hen geleerde individuele gebaren of symbolen aan soortgenoten doorgeven, maar dit is op geen enkele manier vergelijkbaar met de manier waarop mensen hun taal doorgeven aan hun kinderen. Hiermee zijn we aanbeland bij een ander kenmerk van natuurlijke, menselijke talen: ze worden (door kinderen) verworven middels interacties met de omgeving en zo van generatie op generatie overgedragen.

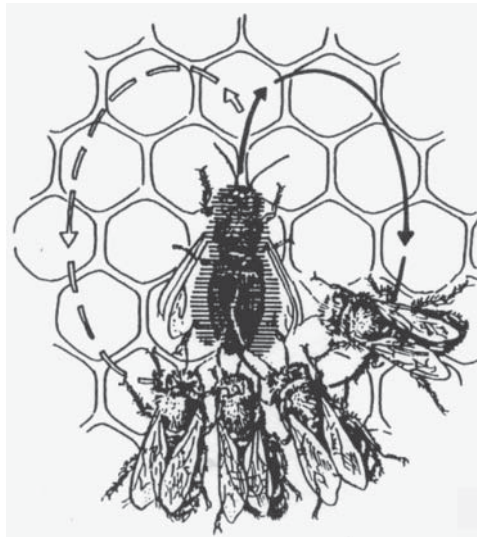
1.3 Andere talen

Hierboven bespraken we natuurlijke talen die door mensen worden gebruikt om mee te communiceren. Maar er zijn ook andere talen of communicatiesystemen en door te kijken hoe die afwijken van of overeenkomen met natuurlijke talen, kunnen we nog scherper zien welke eigenschappen kenmerkend zijn voor natuurlijke menselijke talen.

Niet alleen mensen communiceren met elkaar, maar dieren doen dat ook; zij kunnen dus ook over een communicatiesysteem of een taal beschikken. Vogels kunnen bijvoorbeeld door hun 'roepen' of 'liedjes' aangeven dat er een vijand in de buurt is, dat ze een bepaald territorium bezetten, enzovoort. Maar er zit weinig variatie in de mogelijke boodschappen, wat een enorm verschil maakt met mensentaal. Dit blijkt ook uit bijentaal waarvan de structuur heel precies is onderzocht. Door het uitvoeren van verschillende dansen op de wand van de bijenkorf kan de ene aan de andere vertellen waar hij bloemen met de begeerde basisstof voor honing kan vinden. De Oostenrijkse bioloog Karl von Frisch ontdekte dat Italiaanse en Oostenrijkse bijen niet precies dezelfde 'taal' spreken. De Italiaanse honingbij kent bijvoorbeeld drie dansen. De 'rondedans' wordt gebruikt om voedselbronnen aan te duiden die zich bevinden op minder dan tien meter van de korf. Door meer of minder energiek te dansen geeft de bij aan hoe groot de bron is. De 'sikkeldans' wordt gebruikt voor voedselbronnen tussen de tien en honderd meter van de korf. Met die dans laat de bij ook zien in welke richting de bron ligt. In de 'wiegeldans' geeft de intensiteit van de beweging en het aantal herhalingen aan hoe groot de bron is en hoe ver de bron verwijderd is. In figuur 1.1 is de wiegeldans weergegeven.

In experimenten lukt het om een computergestuurde kunstbij boodschappen aan andere bijen te laten doorgeven. Na enige onwennigheid vliegen deze bijen braaf naar de aangegeven voedselbron. Een onderzoeker heeft het ook klaargespeeld om een bij naar een voedselbron te laten lopen in plaats van te vliegen. Deze bij gaf na afloop een veel te grote afstand door in zijn dans, omdat hij slechts een grove indicatie van de reistijd kon geven. Het communicatiesysteem schoot tekort om de andere bijen te vertellen dat hij niet gevlogen had.

Dit voorbeeld van bijencommunicatie laat zien dat dit systeem vrij beperkt in zijn mogelijkheden is, en dat geldt ook voor communicatiesystemen van andere dieren. Ze bevatten veel minder elementen

Figuur 1.1 De wiegeldans van bijen volgens Von Frisch (1923)

zoals bewegingen of geluiden dan er woorden in mentalen zijn. Bijentaal en ook taal van andere dieren kent geen **creativiteit**, wat wel een kenmerkende eigenschap is van mensentaal. Met creativiteit wordt hier niet zoiets bedoeld als ‘artistieke creativiteit’. We bedoelen dat mensen met de regels waar ze over beschikken steeds nieuwe, mogelijk unieke, zinnen kunnen maken. De voorgaande zin was misschien wel zo’n ‘unieke zin’.

Waarin verschilt bijentaal nu nog meer van mensentaal? Menselijk taalgebruik is een kwestie van ‘samen handelen’: mensen stemmen hun taalgebruik af op de gesprekspartner, die weer reageert op wat de ander zegt, enzovoorts. Er is dus sprake van interactie. Bijen daarentegen dansen hun dansjes ongeacht de respons van andere bijen. Sterker nog: als er geen andere bijen zijn, voert de bij alsnog zijn dansje uit na terugkomst in de korf.

Verder is mensentaal spontaan. Dat wil zeggen, er hoeft geen directe aanleiding of stimulus te zijn. Iedereen kan elk moment over van alles en nog wat praten. Bij bijen ligt dat heel anders. Ze maken pas een dansje nadat ze een bloem – in dit geval de stimulus – gevonden hebben en teruggevlogen zijn naar de korf. Een bij zal nooit ‘zomaar’ een dansje gaan maken, zoals mensen wel ‘zomaar’ iets kunnen zeggen, over welk onderwerp dan ook. We kunnen ook zeggen dat mensentaal onafhankelijk van het hier en nu is, terwijl bijen alleen de waarheid – en niets dan de waarheid – verkondigen over wat er op dat moment zelf het geval is. Een ‘bijenuiting’ als ‘Gisteren heb ik in die richting honing gevonden’ is dan ook per definitie onmogelijk.

Daarnaast is mensentaal grotendeels willekeurig of **arbitrair** wat betreft de relatie tussen vorm en betekenis, en bijentaal niet. In het Nederlands is er bijvoorbeeld geen enkel verband tussen de vorm van woorden als *noord*, *oost*, *zuid* en *west* en de door die woorden aangeduide windrichtingen. De relatie tussen de klankvorm van het woord en de betekenis is arbitrair. Daartegenover is het zo dat in de bijentaal de hoek gemaakt door de as van de sikkeldans met de verticale as van de korf precies correspondeert met de hoek zon–korf–voedselbron. Daar is dus geen arbitraire relatie tussen de vorm en de inhoud van de boodschap, maar een iconische. Overigens, er zijn ook enkele uitzonderingen op de willekeurigheid van taaltokens, bijvoorbeeld in **onomatopeeën**, oftewel klanknabootsende woorden, zoals *kukeleku*, *niezen* en *tsjilpen*, waarvan de vorm de betekenis in zekere mate weerspiegelt. Verder is in gebarentalen de relatie tussen de vorm (van een gebaar) en de betekenis niet altijd arbitrair, zoals we verder in §1.4 nog zullen laten zien. Merk overigens op dat in veel andere dierentalen – zoals bijvoorbeeld in de zang van vogels – de relatie tussen vorm en betekenis weer wel arbitrair is. Het is dus niet zo dat het verschil mensentalen–dierentalen keurig correspondeert met het verschil niet-arbitrair–arbitrair.

Een geheel ander type talen dat we hier kort aan de orde stellen, is dat van de zogenaamde **kunsttalen**, dat wil zeggen, talen die door mensen bewust ontworpen of geconstrueerd zijn. Om de problemen van internationale communicatie op te lossen, of soms met het ideologische doel om volken dichter bij elkaar te brengen, zijn er verschillende kunsttalen ontwikkeld. In de loop der tijd zijn dat er enkele tientallen geweest, luisterend naar namen als Mundolingue of Interglossa. De meeste zijn een vroege dood gestorven. De bekendste kunsttaal is het Esperanto, ontworpen door de Poolse oogarts Zamenhof in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Esperanto is nog steeds de meest gesproken en geschreven kunsttaal met enkele honderdduizenden sprekers.

Het Esperanto maakt voor een groot deel gebruik van Latijnse woorden die dienstdoen als een soort woordstammen. Met behulp van voor- en achtervoegsels worden op een systematische manier nieuwe woorden gevormd. Zo betekent *san* ‘gezond’. Daar kun je *mal-* voor plaatsen, wat het tegendeel aangeeft: *malsan* betekent daarom ‘ziek’. Daarvan kun je met behulp van het achtervoegsel *-ul* een persoonsnaam vormen: *malsanul* betekent ‘zieke’. De grammatica van het Esperanto is betrekkelijk simpel. Vraagzinnen worden bijvoorbeeld gemaakt door voor een mededelende zin *cû* te zetten, zoals (23) en (24) laten zien, een proces dat overigens overgenomen is uit het Pools.

Esperanto

- (23) Petro legas revuon.
 Petro lees tijdschrift
 ‘Peter leest een tijdschrift.’
- (24) Cû Petro legas revuon?
 vraag Peter lees tijdschrift
 ‘Leest Peter een tijdschrift?’

Kunsttalen hebben een aantal kenmerken die gelijk zijn aan de eigenschappen van natuurlijke, menselijke talen, zoals compositionaliteit en de arbitrariteit van het taalteken. Maar ze verschillen in ten minste twee opzichten van natuurlijke, menselijke talen. Ten eerste veranderen ze over het algemeen niet in de loop van de tijd, terwijl natuurlijke talen als het ware levend zijn. Het Nederlands van rond 2000 wijkt af van het Nederlands van rond 1900. Kunsttalen als bedachte, geconstrueerde talen krijgen een vorm die over het algemeen niet of nauwelijks verandert. Dat geldt ook voor het Esperanto. Het tweede verschil heeft te maken met het eerder gesignaleerde gegeven dat kinderen een natuurlijke taal over het algemeen verwerven van jongs af aan in directe interactie met hun omgeving. Dit is bij kunsttalen niet het geval. Met betrekking tot dit punt heeft het Esperanto in vergelijking met andere kunsttalen wel een enigszins aparte positie. Kinderen die opgroeien in een gezin waarvan beide ouders Esperanto spreken, maken zich soms op dezelfde manier die taal eigen als andere kinderen bijvoorbeeld het Nederlands.

Een derde type talen dat we in deze paragraaf willen bespreken, zijn **computertalen**, de talen waarin computerprogramma's zijn geschreven en waarin mensen instructies aan de computer kunnen geven. Net als kunsttalen zijn die uiteraard niet in de loop der millennia via natuurlijke interactie ontstaan, maar door iemand doelbewust geconstrueerd. Onder de computertalen vallen programmeertalen zoals Prolog en Java, besturingstalen zoals Android, iOS, en talen waarmee bestanden van gegevens kunnen worden bevraagd, zoals SQL. Computertalen zijn vergelijkbaar met andere zogenaamde formele talen, zoals de algebra en de taal van de wiskunde en de logica.

Het opvallendste kenmerk van computertalen is dat er een vaste een-op-eenrelatie bestaat tussen vorm en betekenis. In een natuurlijke taal zoals het Nederlands kunnen woorden en zinnen probleemloos meerdere betekenissen hebben. Een krantenkop – ACTIE TEGEN GASBORINGEN IN MADURODAM – kan zowel betekenen dat de gasboringen plaatsvinden in Madurodam als dat de acties ertegen daar plaatsvinden. Uit de context blijkt wat eigenlijk bedoeld wordt. De andere betekenis ontgaat de hoorder of de lezer in het algemeen. Alleen in het geval van grappen wordt vaak bewust gespeculeerd op de dubbelzinnigheid van taaluitingen. Uitdrukkingen in formele talen hebben daarentegen altijd precies één betekenis. Zo zorgt de rekenregel ‘Meneer-Van-Dale-Wacht-Op-Antwoord’ ervoor dat de uitkomst van het sommetje in (25) 23 is en niet ook 35. Het is immers zo dat vermenigvuldigen gaat vóór optellen volgens bovengenoemde (formele) regel.

(25) $3 + 4 \times 5$

Een tweede, minder in het oog springend, verschil tussen natuurlijke en formele talen is dat taalgebruikers in het algemeen alles weglaten waarvan ze mogen aannemen dat toehoorders dat zelf kunnen aanvullen, op basis van hun kennis van zaken. Tijdens een gesprek over een voetbalwedstrijd kan iemand rustig zeggen:

(26) ... en toen schoot-ie 'm d'r in.

De hoorder zal voor 'm de bal invullen, en voor d'r het doel van één van de partijen, aangenomen uiteraard dat die hoorder iets afweet van voetbal. In formele talen is het in principe onmogelijk om

zomaar iets achterwege te laten; computers missen nu eenmaal de kennis van de werkelijkheid om uit zichzelf de nodige aanvullingen te maken.

Omgekeerd introduceren taalgebruikers, zeker in spontane conversatie, nogal wat ‘ruis’ in hun uitingen. Zo zou de spreker van (27) wellicht ook met (28) hebben kunnen volstaan.

(27) Ik ben het daar dus ook eigenlijk ergens wel een beetje mee eens zeg maar.

(28) Vind ik ook.

Overigens, al moeten al die bijwoordelijke bepalingen zoals *eigenlijk* in (27) niet letterlijk worden genomen, ze hebben natuurlijk wel een bepaald effect op de hoorder. In dit geval is het waarschijnlijk dat de spreker een zekere terughoudendheid aan de dag legt bij zijn steunbetuiging aan de vorige spreker. In formele talen ontbreekt een dergelijke dimensie: alles wat we erin opschrijven wordt letterlijk genomen, en niet als kleuring van hetgeen gezegd wordt. Het blijft tot op de dag van vandaag een grote uitdaging om computerprogramma's te schrijven in zulke formele talen die natuurlijke taal kunnen interpreteren en produceren.

Een vierde type taal dat we hier bespreken is dat van de non-verbale communicatie, een taal waar geen klanken of woorden aan te pas komen. In de mondelinge communicatie tussen mensen wordt immers vaak gebruik gemaakt van niet-talige (non-verbale) middelen, zoals handgebaren, lichaamshouding, gezichtsuitdrukkingen, enzovoort. Als twee mensen met elkaar staan te praten, zegt hun onderlinge afstand iets over hoe intiem ze met elkaar zijn. Door middel van die onderlinge afstand wordt een bepaalde betekenis overgedragen: hoe dichter, des te intiemer of persoonlijker. Deze afstand verschilt in diverse culturen. Zo staan mensen uit Arabische landen over het algemeen veel dichter op elkaar dan mensen uit West-Europese landen. Denk maar eens aan de afstand die Nederlanders van elkaar nemen in een lift: vooral niet te dichtbij!

Non-verbale communicatie is beperkter van aard dan verbale. Bepaalde gebaren, zoals naar het voorhoofd wijzen, hebben één bepaalde betekenis. Verder zijn er maar heel weinig gebaren of andere non-verbale elementen. Het combineren van gebaren, zodat ze samen een andere betekenis krijgen, is niet mogelijk. Met andere woorden: er is geen sprake van compositionaliteit. Natuurlijk kan iemand wel gebaren combineren, bijvoorbeeld naar een persoon wijzen en vervolgens de wijsvinger naar het voorhoofd brengen, maar de volgorde is volstrekt irrelevant. Zoiets als een grammatica of een vaste structuur, die juist kenmerkend is voor natuurlijke, menselijke talen, is er dus niet.

Talen zijn systemen van tekens. Dat aspect van talen vinden we bijvoorbeeld ook terug in pictogrammen, zoals de tekens die op stations worden gebruikt om de uitgang, de bagagekluizen, de perrons, en dergelijke aan te geven. Verkeersborden zijn vergelijkbare tekensystemen, die uiteraard ook sterk afwijken van natuurlijke, menselijke talen. Ook hier geen compositionaliteit. Er is evenmin sprake van interactie. Alle kenmerken van natuurlijke, menselijke talen – behalve dat een teken ‘ergens voor staat’, zoals een woord ergens voor staat – zijn niet van toepassing.

Ten slotte wordt het begrip ‘taal’ wel gebruikt voor alles waarmee mensen een zekere betekenis overdragen. Zo is het mogelijk te spreken over de ‘taal van de kleding’. Door een keurig mantelpakje aan te trekken, geeft een vrouw iets anders te kennen dan wanneer ze zich zou kleden in een spijkerbroek en T-shirt. Begrippen als ‘de taal van de architectuur’ worden ook wel gehanteerd om aan te geven dat een architect met een bepaald gebouw een idee wil uitdrukken, of – om in het modieus jargon te zeggen – met een gebouw een statement wil maken. In feite wordt het begrip ‘taal’ in dit soort gevallen overdrachtelijk of figuurlijk gebruik. Het betreft geen ‘echte taal’, waarbij wij menselijke, natuurlijke talen als echte talen beschouwen.

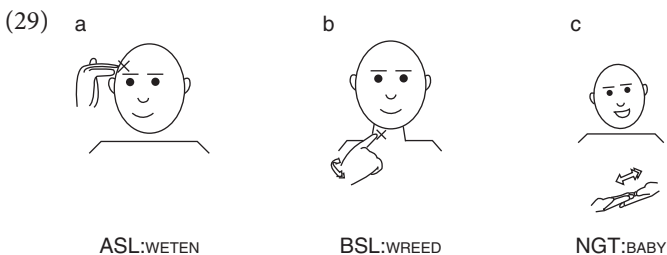
Voor de duidelijkheid geven we hieronder nog eens puntsgewijs en samenvattend de in §1.2 en §1.3 besproken kenmerken van (natuurlijke, menselijke) talen en van het gebruik van die talen.

- Talen hebben een bepaalde structuur; de uitingen worden gevormd volgens bepaalde regels.
- Compositionaliteit is een belangrijk onderscheidend kenmerk van talen.

- Talen worden verworven door kinderen middels interactie met de omgeving en ze worden van generatie op generatie overgedragen.
- Creativiteit is een eigenschap van het menselijk taalvermogen.
- Menselijk taalgebruik is een vorm van ‘samen handelen’.
- Taalgebruik kan plaatsvinden los van het hier en nu, dat wil zeggen, taalgebruik hoeft niet gekoppeld te zijn aan actuele ervaringen of omstandigheden.
- In talen bestaat er in veel gevallen een willekeurige of arbitraire relatie tussen de vorm van het taalteken en de betekenis van dat teken.
- Veel taaluitingen hebben meer betekenissen, maar op basis van de context is meestal vast te stellen wat de bedoelde betekenis is.

1.4 Verschillen

Talen hebben dus een gemeenschappelijke basis maar ze kunnen in veel aspecten verschillen, met name wat betreft hun structuur, zoals we in §1.2 al hebben aangegeven. We kunnen ook vanuit een iets ander perspectief naar die verschillen kijken. Talen kunnen we bijvoorbeeld indelen in twee grote groepen: **gesproken talen** en **gebarentalen**. Een gesproken taal wordt geuit door gebruik van de tong, lippen en stembanden en wordt gehoord door het oor. Een gebarentaal maakt gebruik van een andere **modaliteit**, namelijk de visuele modaliteit. Een gebarentaal wordt gezien en gebaarders gebruiken vooral hun handen. Het gebruik van een bepaalde modaliteit, bijvoorbeeld de visuele modaliteit (gebaren), kan gevolgen hebben voor de vorm van een taal. In (29) staan voorbeelden van gebaren uit drie verschillende gebarentalen: Amerikaanse Gebarentaal (ASL), Britse Gebarentaal (BSL) en Nederlandse Gebarentaal (NGT). Wat betekenen deze gebaren? Voor het gebaar in (29c) valt waarschijnlijk wel te raden dat het ‘baby’ betekent. De gebaren in (29a) en (29b) zijn moeilijker. Het ASL-gebaar in (29) betekent ‘weten’. De plaats waar dit gebaar wordt gemaakt, hangt samen met het feit dat weten een mentale activiteit is. De ASL-gebaren voor ‘dromen’ en ‘plannen’ worden ook in de buurt van het hoofd gemaakt. Het BSL-gebaar in (29b) betekent ‘wreed’. Een duidelijk verband tussen de vorm van het gebaar en de betekenis ontbreekt. Er lijkt wel een inhoudelijke relatie te bestaan tussen de vorm van de gebaren in (29a) en (29c) en hun betekenis: de zogenaamde iconiciteit van gebaren. Het is zeker niet zo dat de relatie tussen vorm en betekenis altijd iconisch is maar de visuele modaliteit lijkt iconiciteit in zekere zin te bevorderen. Zeker bij zo’n gebaar als in (29a) is er geen sprake van een willekeurige of arbitraire relatie tussen de vorm van het gebaar en de inhoud of de betekenis. In dit opzicht zijn sommige gebaren te vergelijken met de eerdergenoemde onomatopoeën zoals *miauwen* en *koekoek*.

Wie twee gebarentaalsprekers ziet communiceren in de Nederlandse Gebarentaal, kan de interactie niet volgen. Dat geldt ook voor een gebarentaalspreker die communiceert in een andere gebarentaal zoals de Italiaanse Gebarentaal. Die zou een interactie in de Nederlandse Gebarentaal evenmin